

СЕКЦІЯ 4 ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.99

ЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ СІМ'Ї

Посвістак О.А., к. і. н.,
доцент кафедри філософії і політології
Хмельницький національний університет

У статті проаналізовано основні положення еволюційного підходу до вивчення психології сім'ї. Показано внесок представників еволюціонізму в становлення психології сім'ї як науки.

Ключові слова: психологія сім'ї, еволюціонізм, матриархат, патриархат, система спорідненості, гінєкократія, гетеризм, моногамія, полігамія.

В статье проанализированы основные положения эволюционного подхода к изучению психологии семьи. Показан вклад представителей эволюционизма в становление психологии семьи как науки.

Ключевые слова: психология семьи, эволюционизм, матриархат, патриархат, система родства, гинькократия, гетеризм, моногамия, полигамия.

Posvistak O.A. EVOLUTIONARY APPROACH TO STUDYING OF PSYCHOLOGY OF THE FAMILY

The main concepts of evolutionary approach to the studying of psychology of the family are analyzed in the article. The contribution of evolutionism representatives to the establishment of psychology of the family as a science is shown.

Key words: psychology of the family, evolutionism, matriarchy, patriarchy, system of kinship, monogamy, polygamy.

Постановка проблеми. В умовах трансформації сучасного суспільства сім'я відчула на собі весь тягар економічних, політичних, соціальних, релігійних перетворень, тому постає необхідність в інтегративному осмисленні цієї сфери соціального буття. У сучасній науці подана низка підходів до феноменів шлюбу та сім'ї, аналіз яких допоможе досліднику усвідомлено орієнтуватися в передумовах і витоках сучасного стану шлюбно-сімейних відносин, забезпечить його інструментом для ефективного пошуку перспективних шляхів розв'язання проблем сім'ї та шлюбу. Відповідно до основного методологічного принципу системності, дослідження спектру теоретичних підходів до вивчення сім'ї дає змогу забезпечити різноманітність перспектив під час аналізу сімейної взаємодії.

Наукове вивчення сім'ї активізувалося в ХІХ ст., але довгий час сімейна психологія розглядалася лише попутно. Інтерес до походження людства сприяв розвитку історичного погляду на психологію шлюбно-сімейних стосунків. Аналіз основних положень цього підходу допоможе реконструювати цілісну картину процесу становлення психології сім'ї як науки.

Ступінь розробленості проблеми. Психологія сім'ї як самостійна наука сформувалася відносно недавно, тому серед науково-психологічної літератури май-

же відсутні джерела, у яких розкривався б її історичний шлях. Процесу виникнення психології сім'ї торкалися у своїх працях Л. Шнейдер, Д. Браун, Д. Крістенсен, А. Харчев, С. Бурова [3; 4; 7]. Проте вони проаналізували загальні засади становлення науки, тому детальне вивчення внеску представників окремих напрямів потребує подальшого дослідження.

Метою статті є аналіз основних положень еволюційного напрямку психології сім'ї й вивчення внеску представників еволюціонізму в становлення психології сім'ї як науки.

Виклад основного матеріалу. За результатами дослідження наукових джерел нами з'ясовано, що характерною особливістю еволюціонізму є паралельне вивчення еволюції різних народів: сучасних і тих, котрі жили в минулому, яке має дати загальну формулу розвитку суспільного життя. Виходячи з того, що людська природа всюди однакова, що потреби і здібності представників різних рас відрізняються лише в дрібницях і що відмінності ці стають усе меншими в міру наближення до первісного стану, прихильники історико-порівняльного методу розглядають людську спільність як єдине ціле. Об'єктом їхніх спостережень є не окремі феномени, викликані дією якогось закону суспільного розвитку в якогось-небудь окремого народу тієї чи іншої

раси, а еволюція форм загального життя всього людства. Факти, узяті з історії одного народу, мають для них значення лише настільки, наскільки вони можуть пролити світло на хід усього цього розвитку загалом, оскільки вони повторюються в житті інших народів. Утвердження історичного погляду на шлюб і сім'ю відбувалося двома шляхами: з одного боку, за допомогою дослідження минулого сім'ї, зокрема шлюбно-сімейного укладу так званих примітивних народів, з іншого – шляхом вивчення сім'ї в різних соціальних умовах.

Біля витоків еволюціонізму стояв швейцарський історик і юрист Й. Бахофен. У праці «Материнське право. Дослідження гінекократії старого часу і її релігійної та правової природи» (1861) він обґрунтував історичну мінливість шлюбу й сім'ї. У результаті дослідження римського права та міфології він розробив концепцію гетеризму і створив теорію розвитку людства за трьома стадіями: телурійною (від лат. *telluris* – Земля), місячною й сонячною (сонячною). Кожній стадії розвитку людства відповідала певна форма шлюбу. Телурійна стадія – це дошлюбний, додержавний землеробський період, за якого панували жінки. Терміном «гетеризм» він позначив початкову історичну форму взаємин між статями з невпорядкованістю статевих стосунків (проміскуїтет). Місячна стадія – це період, коли виникає матріархальний шлюб за осілої землеробської системи господарювання. У цей період безладний гетеризм, через який пройшли всі народи в напрямі до індивідуального шлюбу та сім'ї, змінився гінекократією, основою на материнському праві й високому становищі жінок у суспільстві. Сонячна стадія – це період батьківського права, у який відбувається поділ праці й панує приватна власність [2, с. 227, 246, 248, 264]. Заслуга Й. Бахофена полягає в тому, що він показав мінливість форм шлюбу та сім'ї, а також висунув ідею передування матріархату патріархату.

Незалежно від Й. Бахофена, до відкриття материнського права дійшов шотландський учений Дж.Ф. Мак-Леннан, дослідження якого «Первісний шлюб» було опубліковано в 1865 р. Він розкрив феномен, названий «екзогамія» – заборона шлюбів усередині певних людських груп. На відміну від Й. Бахофена, він трактував рід не як велику сім'ю або сукупність сімей, а як соціальну форму, що передує сім'ї.

Особливе значення для обґрунтування еволюційних ідей мали праці американського вченого Л. Моргана, який уперше на науковій основі розглянув первісну історію людства. У книзі «Первісне суспільство»

(1877) він виклав теорію єдиного шляху розвитку людського суспільства, обґрунтував універсальність материнського роду, спростував патріархальну теорію. На основі фактичного матеріалу Л. Морган проаналізував систему спорідненості на різних континентах і дійшов висновку, що шлюбні взаємини пройшли шлях від проміскуїтету (безладних статевих зв'язків) через груповий шлюб до моногамії. Л. Морган чітко розмежував поняття роду й сім'ї. Родова організація, на думку Л. Моргана, була вихідним елементом первісного суспільства. Почавши своє існування в періоді дикості, пройшовши через три підперіоди варварства, родова організація залишалася актуальною аж до встановлення політичного суспільства, що відбулося не раніше початку періоду цивілізації [6, с. 38]. Рід являв собою екзогамну групу, усередині якої виключалися шлюбні взаємини [6, с. 45]. Отже, первісний рід не міг складатися із сімей. Поступово вони трансформувалися, проходячи послідовно низку стадій від нижчих форм до вищих. Першою історичною формою був материнський рід, оснований на колективному господарюванні [6, с. 41]. Шлюбні взаємини мали екзогамно-ендогамний характер. Рід не міг існувати ізольовано, тому кілька родів об'єднувалися в племена. Рід був екзогамним, а племена – ендогогамними. Із розкладанням колективної власності з'являлася приватна, що призвело до розкладання материнського роду та появи батькового. Шлюбні пари, які легко розпадалися при родовому ладі, замінювалися моногамними. Вони були більш міцними, основувалися на приватній власності й патріархаті. Відповідно до схеми Л. Моргана, шлюбні взаємини на історичному шляху змінювалися від проміскуїтету через груповий і парний шлюб до моногамії.

Згідно з Л. Морганом, людство у своєму розвитку пройшло три стадії: дикунство, варварство та цивілізацію [6, с. 8–10]. Шлюбно-сімейні взаємини людей почалися з проміскуїтету в період дикунства й еволюціонували до моногамії в період цивілізації. Проаналізувавши системи спорідненості на різних континентах, Л. Морган поділив їх на два типи: класифікаційну та описову. За класифікаційної системи кровні родичі не описуються, а діляться на категорії; при цьому один і той самий термін спорідненості стосується всіх осіб, які належать до однієї категорії (мої рідні брати й сини братів мого батька – усі будуть моїми братами). За описової системи термінами спорідненості або їхньою комбінацією (син брата, брат батька й син брата батька тощо).

Класифікаційній формі спорідненості відповідають малайська та туранська (ганованська) системи спорідненості, описовій – арійська. Для малайської системи спорідненості, згідно з Л. Морганом, характерні кровноспоріднена й пуналуальна сім'я. Кровноспоріднена сім'я – це сім'я, основана на груповому шлюбі між братами та сестрами, рідними й колатеральними (які походять від спільних предків, але не від одних батьків). Пуналуальна – основана на груповому шлюбі кількох сестер, рідних і колатеральних, із чоловіками кожної з них; загальні чоловіки не були обов'язково в спорідненості один із одним; або на груповому шлюбі кількох братів, рідних і колатеральних, із дружинами кожного з них, при чому ці дружини не були обов'язково в спорідненості одна з одною, хоча це часто й бувало в обох випадках. Тому в іншому випадку група чоловіків спільно перебувала у шлюбі з групою жінок.

За туранської системи спорідненості все ще існувала пуналуальна сім'я, поступово їй на зміну прийшли синдясмічна, яка ґрунтувалася на шлюбі окремих пар, але без виняткового співжиття. Тривалість шлюбу залежала від бажання сторін. Патріархальна сім'я основувалася на шлюбі одного чоловіка з кількома жінками й супроводжується зазвичай самітництвом дружин. За арійської системи спорідненості виникла моногамна сім'я, основою якої був шлюб окремих пар [6].

Найважливішим результатом роботи Л. Моргана було встановлення різноманітності історичних типів шлюбно-сімейних взаємин і залежності їх від конкретних історичних умов. Л. Морган сприяв руйнуванню теорії про те, що основним осередком суспільства спочатку була патріархальна сім'я, основана на моногамії, владі батька і приватній власності.

Ідеї Л. Моргана були розвинуті Ф. Енгельсом у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884). Теорії Л. Моргана та Ф. Енгельса побудовані на одній основі: вони обидва показали відповідність трьох основних типів шлюбу трьома головними стадіями розвитку людства. Ф. Енгельс підкреслював, що моногамна сім'я – це не результат емоційної симпатії чи індивідуальної любові, а в основі міжособистісних стосунків подружжя лежить економічне панування чоловіка і справжнє призначення моногамії полягає в народженні дітей, які успадковують його багатство. Моногамія з'явилася як поневолення однієї статі іншою [8, с. 28–29]. Наслідком повалення материнського права, згідно з Ф. Енгельсом, була «всесвітньо-історич-

на поразка жіночої статі». Чоловік захопив кермо влади й у будинку, а дружина перетворилася в «рабу його бажань, у просте знаряддя дітонародження». Іншу точку зору ми побачимо в М. Ковалевського.

Ф. Енгельс торкнувся й перспектив розвитку сім'ї. Він уважав, що в перспективі зникнуть економічні основи моногамії, адже моногамія виникла внаслідок зосередження багатств в руках чоловіків і з потреби передати ці багатства у спадок рідним дітям. Для цього було достатньо моногамії дружини. Ця однобічність, на думку автора, буде виправлена майбутнім соціальним переворотом, який перетворить на суспільну власність більшу частину багатств (засобів виробництва) і тим самим зведе до мінімуму турботу про спадкоємця. Хоча, якщо моногамія зобов'язана своїм походженням економічним причинам, вона не зникне тоді, коли зникнуть ці причини, а, навпаки, реалізується вповні. Це відбудеться так: із переданням засобів виробництва в суспільну власність зникнуть також і наймана праця, і необхідність для деяких жінок віддаватися чоловікам за гроші. Проституція зникне, а моногамія стане, нарешті, обов'язковою й для чоловіків. Становище жінки в сім'ї також зміниться: приватне домашнє господарство перетвориться на суспільну галузь праці. Доглядом та вихованням дітей, і народжених у шлюбі, і поза ним, буде займатися суспільство. Завдяки цьому відпаде занепокоєння про «наслідки», які зараз заважають дівчині, «не замислюючись, віддатися коханому чоловікові».

Проте повна свобода під час укладання шлюбів можлива лише після знищення капіталістичного виробництва. Тоді не залишиться жодного іншого мотиву для шлюбу, окрім взаємної прихильності, а шлюб, оснований на любові, на думку Ф. Енгельса, за своєю природою і є одношлюбністю [8, с. 36]. Водночас автор переконаний, що якщо моногамна сім'я у віддаленому майбутньому виявиться не здатною задовольняти потреби суспільства, то неможливо заздалегідь передбачити, який характер матиме її наступниця.

Проблеми сім'ї, роду, громади досліджував М. Ковалевський. Відкинувши патріархальну теорію, він стояв на позиції первинності матріархату й чимало зробив для доказування та пропаганди цієї теорії.

Дослідник виділяє такі періоди розвитку сім'ї: матріархальні сім'я, патріархальна сім'я, індивідуальна сім'я. За матріархальної сім'ї ведення спорідненості відбувалося по матері, але головним добувачем їжі й захисником уважався брат матері, тому що батько належав до іншого роду. М. Кова-

левський переконаний, що главою сім'ї при матріархаті все ж був чоловік – брат чи дядько матері. М. Ковалевський піддав сумніву твердження про безладні шлюбні стосунки (проміскуїтет і гетеризм) [5, с. 25–30]. З іншого боку, він згадує звичай так званого «тимчасового гетеризму», який зводився до співжиття всіх чоловіків цієї групи родичів із дівчиною, яку один із них намітив собі в дружини» [5, с. 34].

Розвиток патріархальної сім'ї, на думку М. Ковалевського, розпочався тоді, коли утвердилася приватна власність [5, с. 52] і лише земля залишилася нерозділеною [5, с. 63]. Патріархальна сім'я має вигляд громади, що складається з людей, які перебувають у спорідненні один із одним, так як є нащадками одного батька, живуть під одним дахом і володіють своїм майном спільно [5, с. 66]. М. Ковалевський вивчає два види громад: релігійну асоціацію, яка складається з кількох осіб, що мають спільний культ предків, й асоціацію кооперативну, члени якої можуть спільно розпоряджатися своїм майном [5, с. 69]. Аналізуючи взаємини подружжя під час патріархату, М. Ковалевський відкидає думку Ф. Енгельса про повне поневолення дружини під час патріархату, і доводить, що дружина була не рабою свого чоловіка, а його подругою [5, с. 91]. Давні й середньовічні законодавства, досліджені М. Ковалевським, підтверджують, що занепад патріархальної сім'ї відбувався через інстинкт індивідуалізму. Він спонукав дорослих членів сім'ї вимагати вільного розпорядження тим, що вони самі придбали, і прагнути насильницького розділу за життя батька [5, с. 116].

Згідно з М. Ковалевським, індивідуальна сім'я – це союз, укладений за добровільною згодою, члени її тісно пов'язані між собою, у ній дотримуються взаємні права та обов'язки, взаємини між чоловіком і дружиною тяжіють до рівності й уся сімейна група підпорядкована контролю держави та її судової влади [5, с. 124].

Загальним результатом прогресивного руху сім'ї упродовж низки століть стала заміна поняття необмеженої влади й абсолютного права поняттям договору та взаємних обов'язків подружжя. М. Ковалевський доводив, що обмеження влади чоловіка, розширення прав дружини та забезпечення інтересів дітей аж ніяк не призвели до загибелі сім'ї, тільки підвищили її моральний рівень і сприяли міжособистісній взаємодії. За таких умов у сім'ї встановиться сприятлива морально-психологічна атмосфера, основана на взаємній повазі, щоденному обміні послуг і моральній підтримці.

Заслуга М. Ковалевського полягає насамперед у тому, що він уперше чітко розмежував дві форми общини: домову (т. зв. «велика сім'я») та сусідську (сільську), у низці своїх робіт дав детальну й досить різнобічну характеристику тієї й іншої, довів універсальне поширення цих форм [5, с. 9–10]. М. Ковалевський першим показав, що відомим здавна зразком великої патріархальної сім'ї або домової общини, таким як південнослов'янська «задруга» й російські «печище», «огнище» тощо, відповідали абсолютно аналогічні суспільні форми різних народів, отже, ця форма є універсальною. М. Ковалевський установив історичне місце домової общини (громади) як форми, специфічно властивої патріархату.

Нове вчення про сім'ю зазнало гострої критики в роботах Г. Мена «Стародавнє право, його зв'язок з історією суспільства і його ставлення до новітніх ідей» (1861) і «Стародавній закон і звичай» (1883). Поява цих робіт поклала початок багаторічній дискусії між прихильниками тієї та іншої точок зору. Ідеї матріархату та історичного розвитку сім'ї знайшли підтримку й подальшу розробку в працях Дж. Леббока («Походження цивілізації», 1870; «Шлюб, тотемізм і релігія», 1911), І. Колера («До передісторії шлюбу. Тотемізм. Груповий шлюб. Матріархат», 1897), Л. Штернберга («Сім'я і рід у народів північно-східної Азії») тощо.

Ідеї споконвічності патріархату, хоча й зі значними поступками в бік визнання зміни форм шлюбно-сімейних відносин, слідом за Г. Меном відстоювалися Е. Тейлором («Рання історія людства», 1865; «Первісна культура», 1873), К. Штарке («Первісна сім'я і її виникнення і розвиток», 1888), Е. Вестермарком («Історія людського шлюбу», 1891), Е. Гроссе («Форми сім'ї та форми господарства», 1896) тощо. Найбільш важливим результатом цієї дискусії було встановлення різноманіття типів шлюбно-сімейних стосунків і залежності їх від конкретно-історичних умов [7].

А. Антонов і В. Медков умовно виділяють дві парадигми еволюціонізму: ліберально-прогресивну й консервативно-кризову [1, с. 41]. Вони розвивалися в американській науці з другої половини ХХ ст. Відповідно до першої парадигми, на уламках старої, традиційної сім'ї мають виникнути нові альтернативні сімейні структури. Один із прихильників згаданої парадигми, В. Гуд, у 1960 рр. був вельми стурбований змінами, що відбувалися в американських сім'ях. Він відзначав їхню дезорганізацію, яку визначав як «розрив сімейної єдності, порушення структури соціальних ролей, коли

один або більше членів не можуть точно виконувати свої рольові обов'язки».

Згідно з В. Гудом, формами дезорганізації є такі: 1) неповна сім'я, яка виникла в результаті народження дитини поза шлюбом; 2) руйнування сім'ї через вихід із неї одного з подружжя (анулювання шлюбу, розлучення); 3) сім'я – «порожня оболонка», коли члени сім'ї живуть разом, але мінімізують контакти й не здатні емоційно підтримувати один одного; 4) сімейний криза, викликана зовнішніми обставинами (смертю, ув'язненням, соціальними катастрофами на зразок війни, економічної депресії, а також природними катаклізмами); 5) внутрішні катастрофи, які пов'язані з невиконанням ролі члена сім'ї з причин, не залежних від індивіда, – розумової, емоційно психологічної або фізичної патології. Відповідно до теорії В. Гуда, є тільки одна теорія зміни сім'ї – еволюційна. Він уважав, що всі сімейні системи ще не досягли свого розквіту. Доводив, що традиційна модель сім'ї є сукупністю психологічних атрибутів, зрізом структури групової свідомості.

Друга парадигма – консервативно-кризова. Її прихильники попереджають про можливість зникнення сімейного способу життя й необхідності зміцнення сімейних основ буття. Вони переконані в тому, що на створення наукових теорій дуже велике вплив здійснюють політики.

На думку М. Осмонд, автора статті про радикальні теорії в «Енциклопедії сім'ї та шлюбу» (США, 1987), усі науки політизовані, але найбільшою мірою зазнає впливу політики наука про сім'ю. Це пояснюється тим, що ця наука культивує глибоко консервативний підхід і слугує виправданню status quo в суспільстві, закріплює нерівність статей і відтворює «чоловіче панування». Наслідком таких поглядів є певний нігілізм щодо сім'ї та сімейного способу життя. За такого підходу аналізується індивід з егоцентричним прагненням до «звільнення» [4, с. 134–135].

Висновки. Інтерес до походження людства сприяв розвитку історичного погляду на психологію сім'ї. За результатами аналізу наукових джерел нами з'ясовано, що теоретична база еволюційного підходу до вивчення сім'ї ґрунтується на тому, що сім'я, будучи частиною суспільства, змінюється також в прогресивний бік, а форми сім'ї еволюціонують від «нижчих до вищих». Схильність бачити в будь-яких сімейних інноваціях «прогресивну» спрямованість, історичну зумовленість або пристосова-

ність до будь-якої нової ситуації називають концепцією інваріантності сім'ї, стійкості сімейного способу життя й сім'ї як соціального інституту.

Ведучи мову про вклад представників еволюціонізму в становлення психології сім'ї, варто зазначити, що еволюціоністи першими найбільш детально проаналізували форми організації та еволюції шлюбно-сімейних стосунків в історичному контексті, довівши первинність матриархату; установили різноманіття історичних типів шлюбно-сімейних взаємин і залежність їх від конкретних історичних умов; здійснили спробу охарактеризувати особливості функціонально-рольової структури сімейних взаємин, сімейної комунікації та інтеракцій, міжособистісної перцепції, рольової диференціації у взаєминах подружжя; приділили певну увагу життєвому циклу сім'ї й динаміці сімейних стосунків; показали окремі причини сімейних і подружніх конфліктів; проаналізували особливості шлюбно-сімейних міжособистісних взаємин та інші соціально-психологічні проблеми шлюбної пари.

Перспективним надалі, як нам видається, є аналіз інших підходів до розуміння шлюбно-сімейних стосунків для створення цілісної концепції становлення психології сім'ї.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонов А.И. Социология семьи / А.И. Антонов, В.М. Медков. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 304 с.
2. Бахофен И. Материнское право / И. Баховен // Классики мирового религиоведения. Антология / сост. и общ. ред. А.Н. Красникова. – М. : Канон+, 1996. – Т. 1. – 1996. – С. 216–267.
3. Браун Д. Теория и практика семейной психотерапии / Д. Браун, Д. Кристенсен. – 3-е междунар. изд. – СПб. : Питер, 2001. – 351 с.
4. Бурова С.Н. Социология брака и семьи: история, теоретические основы, персоналии / С.Н. Бурова. – Минск : Право и экономика, 2010. – 444 с.
5. Ковалевский М.М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности / М.М. Ковалевский. – М. : Соцэкгиз, 1939. – 188 с.
6. Морган Л.Г. Древнее общество или Исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Л.Г. Морган. – Л. : Институт народов Севера ЦИК СССР, 1935. – 386 с.
7. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР / А.Г. Харчев. – М. : Мысль, 1990. – 367 с.
8. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bibliotekar.ru/engels/3.htm> (11.08.2015).